

БИБЛИОТЕКИТЕ ЗА САМООБРАЗОВАНИЕТО НА НАСЕЛЕНИЕТО 1878-1944

ПЕНКА НЕНОВА ЦОНЕВА

Penka Coneva. LIBRARIES FOR SELF-EDUCATION OF THE POPULATION 1878-1944

Резюме. Целта на историко-педагогическото изследване е да изведе основните тенденции и тяхната специфика, характерни за отделните етапи от хронологическото развитие на връзката читалищна библиотека – самообразование на населението в България през периода 1878-1944 г. Проучването е първи опит за цялостно изследване на седемдесетилетното развитие на връзката, устойчиво вписана в българската образователна традиция.

Summary. The purpose of pedagogical history research is to find the key trends and their particularity, specific for the different stages of the chronological development of the relationship between the community centers and the self-education of the population in Bulgaria in the period 1878-1944. The study is the first attempt at a comprehensive study of a seventy-development of the relationship that is sustainable registered in the Bulgarian educational tradition.

Ключови думи: читалищна библиотека, самообразование, население, нормативна уредба, тенденция, авторитети.

Keywords: community center, self-education, population, regulations, a trend, authorities.

1. Предговор

Макар и историографска, студията носи **актуалното** си звучене, доколкото е в пряка връзка с Национална стратегия за учене през целия живот и конкретно с последните й два ешалона – неформалното и самостоятелното образование и учене. Още повече, че стремежът е доближаване до осреднения за ЕС процент на участие на населението от 25 до 64 г. в НО, който е 38% при 24 % за България, в условия, когато читалищните библиотеки са един от основните доставчици в сферата на неформалното обучение и самостоятелно учене.

Актуалността на проблема, свързан със стратегията на държавната образователна политика, от една страна, и отсъствието на цялостно самостоятелно историко-педагогическо проучване на еволюцията на връзката *библиотека –*

Целта на изследването е открояване на основните тенденции и тяхната специфика, характерни за отделните етапи от развитието на връзката *читалищна библиотека – самообразование на населението* в България в хронологическите граници 1878-1944 г., а **задачите** за нейното реализиране – проучване на библиотечното законодателство, уреждащо статута и образователните функции на читалищните библиотеки; етапизиране на 66-годишния период при отчитане влиянието на три съществени фактора – вътрешната логика на развитие на библиотечното дело и образование, съвременната периодизация на българската история и тази на българското образование; разкриване на причинно-следствените връзки между цялостното развитие на българското общество (и демографско), международните библиотечни структури и читалищните библиотеки; проучване субекта на организиране на образователен процес в библиотеките; открояване спецификата и особеностите на самообразованието в читалищните библиотеки.

Реконструирането на тази многообразна образователна практика се базира върху широка **изворова база**, включваща сведения, факти и данни за събития, процеси и личности на библиотечното дело и образование, съдържащи се в разнородни исторически извори – Централен държавен архив (ЦДА), Български исторически архив на Националната библиотека „Св. Св. Кирил и Методий“ (НБКМ БИА), личен архив на председатели на Читалищния съюз, читалищно законодателство и периодичен печат.

Изборът на **методология**¹ на изследването е в пряка връзка с характера му – историко-педагогически. На конкретно научно и технологично равнище тя включва методологически подходи, методи и техники – теоретичната реконструкция, документалния, архиварския, биографичния и херменевтичния метод в единство с проблемно-историческия и хронологическия подход.

Изследователската **теза** на автора е: Перманентното самообразование и самостоятелно учене, които се осъществяват в читалищните народни библиотеки, са неразделно свързано с училищното образование в качеството си на негово своеобразно продължение и обща насоченост – издигане културно-образователното равнище на народа. Този тип самообразование се характеризира с масов извънучилищен обхват на различните слоеве от населението (без значение техните политически, верски или професионални

1 Конструктивисткият концептуален проект за знанието позволява активно изграждане на авторския концептуален модел въз основа на знание от споделени артефакти и споделен смисъл, а не пасивното им получаване. В отлика от позитивизма той следва интерпретативната епистемология. Конструктивистката парадигма, въз основа на интерпретиране на историческите извори в контекста на историческия момент и на историографските знания в светлината на опита на изследователя и в практически контекст, позволява радикално преосмисляне на властващите в определени исторически периоди от развитието на обществото представи за читалищното дело и образование. Конструктивистката епистема, търсеца своята версия на истината посредством активно конструиране на реалността, вкл. и чрез хипотетично реконструиране на отминала реалност, външно предметна в исторически извори, оставя да действа непредвидимата преработка на изворовия материал, реконструиращ динамиката в развитието на читалищното образование, активно включвайки автора в създаване на знания и техния смисъл (Пиаже, Ж., 1993, с. 150-154). По този начин за автора е по-важно какво се случва, отколкото какво казват историографите.

различия), с напълно освободен според интересите на потребителите избор на знанията, с доразвитие и обогатяване на светогледа на младите хора, и в синтез с паралелно осъществявания в читалището безкраен образователен процес в различните области на науката и изкуството, е мощен фактор за издигане единството и културния възход на нацията през периода 1878-1944 г.

Сред основните **категории** на изследването са самообразование и самостоятелно учене през целия , читалищни народни библиотеки.

Самообразованието включва **самостоятелното учене през целия живот**. Последното, съгласно Националната стратегия за учене през целия живот, е един от начините за придобиване на специфични компетенции и умения в полза на личностното и професионално развитие на личността и за повишаване на мотивацията ѝ за успешна социална реализация (17,с.39). Накратко, „всяка дейност за учене, предприемана през целия живот за подобряване на знанията, уменията и компетентностите”(пак там,с.4). Две са иманентните характеристики на тази разновидност на ученето – осъзнатост и самостоятелност, при които човек придобива знания, умения, информация, т.е. човек сам проявява инициатива да седне над книгата или компютъра за определено от него време и по избрана от него стратегия на самообразование, за да повиши професионализма си в работата или друга житейска сфера. Процесът на самообразование, включва още анализиране и обобщаване на наученото, осмисляне на информацията с цел споделяне по подходящ начин с околните, както и непосредствен контакт с интелектуалци и професионалисти в съответната област.

Самообразованието не е външно организирано и приключва с постигане на целта от самообразоващия се, без той да получава гарантиращ му определени права документ. То може да протича в библиотеки, читалища, музеи пр. и се реализира в различни форми. Основна форма сред тях е самообразованието в читалищните библиотеки. Именно библиотеките са „проактивния фактор при осъществяванена инициативи за учене през целия живот в полза на общността“(пак там, с. 42).

Образователните и културно-информационни функции на **читалищната библиотека** днес не се различават качествено от тези на читалищните библиотеки от Освобождението до 1944 г. Свързва ги функциониращата библиотечна инфраструктура на териториален принцип и предназначението ѝ на движеща сила в неформалното образование на населението, на неговата грамотност и култура. В съвременността част от 3000–те читалищните библиотеки, изграждащи мрежата на общодостъпните библиотеки в България, са единственият местен информационен център за всякакъв вид информация на своите ползватели.

2. Основни етапи в развитието на читалищните библиотеки – хронологически обхват и тенденции

Изследваният период, рамкиран между двете ключови събития в българската история – Освобождението на България (1878) и Деветосептеврийската промяна (1944), не е еднороден. Той е белязан с особености в развитието на политическите, икономическите и социокултурните условия, влияещи непосредствено върху образователни практики в читалищните библиотеки. Отражение върху тези практики оказва и международният опит в библиотечното дело, пренесен в България от видните интелектуалци и обществени дейци като Иван Д. Шишманов, Ячо Хлебаров, Генчо Пиръов и др. Отчитайки влиянието на посочените фактори и преди всичко вътрешната логика и закономерности в еволюцията на връзката *читалищна библиотека – самообразование на населението* биха могли да се обособят три етапа в изследвания 66-годишен период: първи етап 1878-1912, втори етап 1912-1918 и трети етап 1919-1944.

2.1. Тенденция на възходящо развитие на връзката *читалищна библиотека – самообразование на населението* 1878-1912

Основополагане на библиотечното законодателство. Създаването на нормативната уредба на библиотечното дело в новоосвободена България има за фундамент основния закон на Княжество България. Търновската конституция (16.04.1879), възпроизвела в българските условия европейския либерален държавен модел и пакета от граждански свободи – на словото и печата, на вероизповеданието, на обществените и политическите сдружения, на събранията, на задължителното и безплатно начално образование. Учредителите решават, след продължителни разисквания, първоначалното образование да бъде безплатно и задължително (чл. 78) (15, чл. чл. 83 и 78, с. 20-36). И тази клауза е напълно естествена предвид дълбоко вкорененото в българската национална традиция съзнание за полагащо се право на образование². Конституционната норма е в основата на българската конституционна традиция относно правото на образование, възприемащо се като право (интерес) от най-висш порядък. Образованието е форма за придобиване на знания, които са едни от най-важните човешки блага, съдействащи за многостранното формиране на личността. На основата на тази конституционната норма Народното събрание приема Закон за депозиране на печатни издания в народните библиотеки, според който „всеки съдържател на печатница, литография или друго подобно заведение е длъжен да дава безплатно в полза на народните колекции при

2 В конституциите от 1947 г. и 1971 г. се слага акцент върху държавната политика за уредбата на училищата и образованието, типично в тоталитарен дух. В Конституцията от 1991 г. училищното дело е изведено като конституционно задължение на държавата и общините. Основното и средно образование в държавните и общински училища е безплатно, а училищното обучение до 16-годишна възраст е задължително (16, чл. 53).

библиотеките в София и Пловдив, едновременно с обнародването по 2 екземпляра (всичко 4) от всяка книга, брошура, вестник, списание, възвание, гравюра, карти и въобще всяко напечатано или възпроизведено по друг начин произведение и предназначение за обръщение в публиката“ (7, чл. 1). Организацията и вътрешния ред на тези библиотеки се уреждат с приетия през юни следващата година Правилник за народните библиотеки в София и Пловдив, където статутът на библиотечните читални е в непосредствена връзка с принципите на ползването им – безплатност; общодостъпност, без разлика на занятие, пол, народност; ползване от учениците при предоставяне на писмено разрешение от училищната дирекция (36, чл. 27). Нормативната уредба на двете крупни библиотеки, създадени непосредствено след Освобождението, съдейства за развитието на техния книжен фонд, образователни функции и масовост на ползването им от българските граждани. За съжаление, обаче, двете народни библиотеки обслужват потребностите на различните категории от населението само в двата най-големи градове на Княжеството. На най-широката мрежа от библиотеки – читалищната, се пада предназначението да са основен доставчик на възможности за самообразование и самостоятелно учене на цялата територия на страната. Но за тях законодателството не предвижда нормативен акт, а уреждането им следва уставите на народните читалища, към които са създадени.

Постепенен подем. В началото на ХХ в. основите на Третата българска държава са изградени. В резултат на развитието на държавното училище и просветното дело и на различните социални структури на обществото част от българската интелегенция мигрира към селата, малките градове и пограничните региони. Налице е потребност от широкомащабно неформално образование, извън държавната училищна система, което да допълва училищното и да мотивира към лично самообразование. Един от първообразите на такъв вид образование с полувековна традиция е читалищната библиотека, за функционирането и постепенния подем на която са налице реални обективни и субективни условия. Сред тях от съществено значение е ускореният темп на възникване на народните читалища, които през 1878 г. възлизат на 195 на брой.³

През първия етап (1878-1912) са налице бавен темп на растеж на библиотечния книжен фонд и недостатъчно качествен подбор на библиографските

3 Прогресията на възникването на новите читалища има следните количествени измерения за периодите: 1878-1890 – 76 нови читалища; 1890-1900 – още 348 читалища; 1900-1905 – нови 201 читалища; 1906-1910 – още 278 читалища (Кондарев, Н., Ст. Сираков, П. Чолов, 1979, с. 15).

И ако към 1910 г. функционират около 1000 читалища, то четири години по-късно техният брой достига 1170. Данните съвпадат с представените такива в *Алманаха България 20. век*, но се разминават в известна степен с тези, представени публично през 1933 г. от председателя на Върховния читалищен съюз Ячо Хлебаров (1931 – 1939), според когото „от 1877 до 1880 г. са били основани още 12 читалища; в периода от 1881 г. до 1890 г. – още 40 читалища; от 1891 до 1900 г. – още 203 читалища; от 1901 г. до 1905 г. – още 117 читалища; от 1906 г. до 1910 г. още 179 читалища; от 1911 г. до 1915 г. – още 82 читалища“ (56, с. 257; България 20. век. Алманах. 1999, с. 674).

единици в създадените към всяко читалище *читални и библиотеки*. Като причини за това Стилиян Чилингиров изтъква липсата на плановост и системност в библиотечната дейност, откъснатост от реалните потребности на действителността и оскъдното финансиране чрез постъпления от помощи, дарения и собствени приходи, а Стоян Омарчевски добавя още символичната държавна подкрепа и финансиране, която представя статистически. От съществуващите през 1908 г. 386 читалищни библиотеки, само десет са издържани от общините с приход 25 849 лв. (и разход 24 873 лв.), а останалите 376 – от разни дружества, както следва:

- от държавата – 2 417 лв.;
- от окръжните съвети – 10 255 лв.;
- от административните общини – 88 492 лв.;
- от иностранны общини и легации – 74 230 лв.;
- от помощи и завещания – 126 369 лв.;
- от членски вноски – 45 919 лв.
- от разни приходи (утра и вечеринки) – 83 143 лв.;
- от други приходи – 80 710 лв.;
- от неопределени – 404 лв.,

или всичко приходи – 512 009 лв., от които държавата, общините и окръжните съвети взети заедно са предоставили 20 % от цялата сума (101 164 лв.), а само държавата – едва 0,5 % (27, л. 6-7).

Колизията се задълбочава от различния темп на растеж на книжния фонд на градските спрямо селските читалищни библиотеки, базиран на особености и трудности при финансирането. Така например по показателя *изразходвани средства за библиотечен фонд* на едно от първите места в страната са НЧ „Наука“ в Ловеч, вложило за книги и абонаменти 1914 лв. и 1990 лв. съответно през 1893 и 1894 г., народните читалища в Плевен, Разград и Сливен, изразходвали по 1500 лв. за библиотечни нужди, както и читалищата в София, Ямбол, Свищов, Казанлък, Шумен, Горна Оряховица, Търговище и др., заявили сходни разходи за закупуване на книги. Значително по-малко средства за обогатяване на библиотечния фонд по това време заделят селските читалища – от 10 лв. и 20 лв. годишно читалищата съответно в с. Посабина и с. Светлен, Търговишко, до над 300 лв. тези в с. Сухиндол, Великотърновско, с. Хърсово, Разградско и с. Осмар, Шуменско (Кондарев, Н., Ст. Сираков, П. Чолов, 1979, с. 148-149). Съвсем естествено е различието да има не само финасови измерения. Изключение е книжният фонд на селските библиотеки да надхвърли 1000 т. книги, докато тази цифра за градските библиотеки към

1910 г. е четирицифрена, варираща от 4002 т. в НЧ „Искра“ в Казанлък до 10 515 т. в НЧ „Съгласие“ в Плевен. Голяма е и разликата в отделяните в относителни дялове суми за обогатяване на библиотечния фонд спрямо общите разходи на читалищата през годините – от 83,3 % (с. Брезово, Пловдивско) до 11,2 % (Брацигово) през 1904 г. (пак там, с. 149). До войните разпределението на книгите е примитивно. Така напр. в библиотеката на Троянското читалище до войната „не е имало плащан библиотекар“, „книгите са се раздавали от читалищния слуга и в библиотеката винаги е имало липса на книги и безредие“ (140 години читалищна дейност в Троян, 2010, с. 20).

Читалищните библиотеки в качеството на най-масовите, общодостъпни и безплатни библиотеки в страната по своето предназначение, съгласно читалищните устави, са свързани с широкото разпространение на полезни знания за повдигане умственото развитие на гражданите посредством книгите и периодичните издания, с подбуждане на населението към самообразование в потребната за него сфера. По-нататъшното им развитие, без да изключва опита и традициите на миналото, по необходимост предполага една по-висока степен на организираност, трансформираща бавния темп на растеж на книжовните фондове на селските читалищни библиотеки и сравнително бързия темп на градските в ускорен и адекватен на житейските потребности процес.

Уреждането на читалищните библиотеки по модерен европейски образец, отчитащи опита и традициите на миналото, е в пряка връзка със структурно-организационното реформиране на читалищната мрежа на вертикален принцип. Основен момент в тази насока е създаването на *Читалищният съюз през 1911 г.* По този повод в статията си „Читалищният съюз“ проф. Шишманов отбелязва: „Скептиците забравят, че еволюцията върви в посока на интеграцията. Отделните клетки се съединяват, за да образуват по-високи организми. Тъй е и с читалищата. Читалищата достигат преди Освобождението върха на една степен, но те се отправят към една по-висока степен, като се обединяват в един Съюз“ (89, с. 487). За проф. Шишманов старите читалища отговарят на „първобитните потребности на предосвободителната епоха“, а новите съюзени читалища – на нарасналите културни нужди на освободения български народ. И той възлага своите надежди върху разширения предмет на тяхната дейност, правно уредена в приемане на читалищно и библиотечно законодателство, в съхраняване на спецификата на читалищните библиотеки⁴ спрямо тези в Западна Европа, във взаимодействие на читалището с кооперациите, инициране на народни четения и др.

Централизираното ръководство на читалищното дело в лицето на Читалищния съюз не противоречи на принципа на самодейността и автономията на читалищните настоятелства и организации, а е предпоставка и гарант за

⁴ Иван Д. Шишманов застава зад идеята библиотеките да се ръководят от тричленен библиотечен комитет, посочен от председателите на всички обществено-културни, политически и спортни организации в средищното средище.

тяхното разгръщане и развитие. То има за основно предназначение да представя местните и регионални⁵ читалищни структури пред държавните и обществените организации по „редица културни въпроси“ и „духовни проблеми на времето“, да обедини съществуващите читалища, „да ентузиазира техните деятели и да им даде нови насоки на дейност“, да отстоява читалищните интереси с висока компетентност, за което свидетелства и съставът на съюзното ръководство (Чилингиров, Ст., 1934, с. 14). В него влизат видните български интелектуалци и общественици: Иван Д. Шишманов, Ячо Хлебаров, Константин х. Калчев, Младен Ангелов и Никола Станев (84).

Обобщение. Бавният темп на растеж на книжния фонд и периодични издания, особено за селските библиотеки⁶, отсъствието на приоритети⁷ и качествени критерии за подбор на библиографските единици се детерминират от две групи причини – вътрешни, изразени в липсата на единен ръководен център, устав и регионални структури, създаващи плановост, системност и организираност в библиотечната дейност, и недостиг на финансови средства, и вътрешни – отсъствието на читалищно законодателство.

Развитието на връзката търпи застой в следващия военновременен етап, свързан с участието на България в трите войни – Балканската, Междусъюзническата и Първата световна война. Въпреки създадената неблагоприятната вътрешна социално-политическа ситуация след есента на 1912 г. осъщественият голям скок с организирането на читалищното образование на национално равнище е *необратим*. Създаденият през 1911 г. Съюз на народните читалище с първи председател – Иван Д. Шишманов, поема ръководството на читалищните библиотеки в страната, без това да накърни тяхната автономия в качеството им неразделна част от самоуправляващото се местно народно читалище.

5 От 1924 г. започва изграждането на регионалната структура на народните читалища – окръжни и околийски читалищни съюзи. „За по-малко от 4-5 месеца в страната се създават 14 окръжни читалищни съюзи. Важна роля за тяхното утвърждаване изиграва националната читалищна конференция“ от март 1925 г., на която се уеднаквяват уставите на окръжните читалищни съюзи (Кондарев, Н., Ст. Сираков и П. Чолов, 1979, с. 40). Една година по-късно в Казанлък, Габрово и Тетевен се създават и околийски читалищни съюзи, чието съществуване е обсъдено на извънредната национална конференция през октомври 1927 г. Тези регионални структури започват да учредяват свои печатни органи, отразяващи читалищното и библиотечно дело в съответния регион. Напр. в. „Читалищна дума“ е орган на Окръжния читалищен съюз (ОЧС) в Пловдив (1925-1944), в. „Известия на Габровската народна библиотека“ – на Околийския читалищен съюз в Габрово, който излиза от 1924 до 1944 г. Той е първият читалищен вестник в България.

Утвърждава се и типовият устав на читалищата като основа на читалищните уставы в цялата страна, включващ автономията и свободата на инициативата при вземане на решения като основни принципи. През април 1932 г. се приема Устав на Върховния читалищен съюз, според който читалищната структура включва Върховен, Окръжен и Околийски съюз и местни читалища.

6 Ячо Хлебаров обобщава положението на повечето от селските читалища, „съществуването на които зависи от това, дали ще се намери безплатно помещение и безплатно служащ библиотекар. ... Учителят е все още единствената интелигентна сила в селото, нему е обречено да организира и ръководи читалището. Откаже ли се той да участва в живота на читалището, последното ще трябва да се ръководи от писаря или секретар-бирника в селото, или от друго някое лице със слабо развитие и ограничено образование“ (52, с. 52).

7 Често последните не са свързани с реалните потребности на действителността и населението.

Динамиката на тенденцията в развитието на връзката *читалищна библиотека – самообразование на населението*, изразена с езика на статистика, показва бавен и постепенен подем. Ако през 1900 г. на население от 3 687 123 души съответстват 360 881 ученици, обхванати в 4 861 учебни заведения, то през 1910 г. от 4 275369 души население 537 931 са ученици в 5 369 учебни заведения, т. е. относителният дял на учениците нараства от 9.78 % на 12.58 %. И това е съвсем естествено на фона на глобалната тенденция в училищното образование към т. нар. „българско чудо“ за времето от Освобождението до 1912 г., когато България изпреварва Балканските държави по броя на учениците, обхванати в задължителното първоначално училище. Разбира се, за „чудо“ на ползвателите на читалищните библиотеки не може да се говори. Факт е, обаче, бавното нарастване на заделените средства за закупуване на книги и периодични издания за библиотеките, на библиотечния книжен фонд⁸, респективно на самостоятелно учещите и самообразоващите се различни категории население в читалищните библиотеки, които от 170 през 1878 г. се увеличават на 386 през 1908 г.

2.2 Застой в развитието на връзката 1912-1918

Вътрешната обстановка. Непосредствено след първия читалищен конгрес избухва Балканската война (05.10.1912), последвана от едномесечната Междусъюзническата война и несправедливия Букурещки мирен договор (28.07.1913), знаков символ на първата национална катастрофа за България. Страната губи над 66 хил. убити и дава 100 хил. ранени, понася щети за 2 млрд. лв., а народът загубва вяра в осъществяването на идеала за национално обединение. Включването на България на 26.08.1915 г. на страната на Централните сили в избухналата на 28 юни 1914 г. Първа световна война не само не довежда българския народ до обединение, но и изправя страната пред втора национална катастрофа. Опитът да се разреши справедливата национална кауза по военен път отново има за следствие катастрофални резултати. Човешките загуби са огромни – над 100 хил. души убити и изчезнали, над 155 хил. души ранени, 112 хил. души пленници и заложници по Солунското примирие. Икономиката е в дълбока финансова и производствена криза, а бежанският проблем изостря проблема с прехраната на населението. Ситуацията обобщено представя читалищният деец Никола Станев „В последните две години нашият народ прекара три нещастия: **голяма война, холера, свързана с войната, и разрушително земетресение**“ (47,с.3). Вътрешната и външна обстановка се отразява върху развитието на библиотечното дело.

Застоят. В условията на изострена социално-политическа и икономическа обстановка, когато социалните приоритети са свързани с преодоляване критичното положение с прехраната на населението и глада, с безработицата

⁸Книжният фонд от 70 хил. тома през 1901 г. нараства на 2 млн. тома през 1941 г., като за времето 1933-1939 г. постъпват средногодишно по 136 654 книги (Статистическите данни в Читалища. България XX век. Алманах. С., 1999, с. 675).

и спекулата, естествено е една значителна част от читалищните библиотеки да преустановяват своята дейност⁹.

Процесът по създаване на читалищни библиотеки в „най-малките и затъntenите селища“ е слабо изразен. „И по селата ни се навъдиха младежи с трикласно, петокласно и дори с гимназиално образование. Прибавени учителя и свещеника към тях, те вече образуват група, около която може да се свие образователно огнище за другите селяни. Всяко новоосновано читалище¹⁰ или образователно дружество изпраща устава си в Министерството на просвещението и след утвърждаването му, то почва да работи. Щом веднъж читалището се закрепил, щом се свикнат селяните с него, щом се усети интерес да го посещават за четене на вестници, за сказки, за представления и т. н. то вече мъчно умира и оттогава общината може да се гордее с един просветителен и културен институт повече“ (45, с. 11). Финансовата криза, свързана с недостига или липсата на средства за закупуване на книги за читалищните библиотеки, се компенсира с подаряване от автори, издатели или преводачи на такива, с цел достигане на количество от поне 100 тома. Селектираните на книжните единици се базира на препоръчителен списък, привличащ вниманието на различни категории читатели:

- ✓ на селските производители – „Кратко ръководство по овощарство“ (С. Белов), „Ливадарство“ (Бъчваров и Дичев), „Практическо ръководство по винарство“ (Ив. Валачев), „Коневъдство“ (П. Колешов), „Птицевъдство“ (проф. Кр. Юрданов), „Дини, краставици и тяхното отглеждане“ (Ц. Анчев), „Селянинът и земеделческия труд“ (Успенски) и др.;
- ✓ на пчеларите – „Пчеларство“ (В. Вачков), „Практическо пчеларство“ (Дател), „Пчеларска книжка“ (Кнайп);
- ✓ общозастъпените интереси със здравно-профилактична лиратура – „Борба против охтиката“ (Ив. Божинов), „Борбата на човека със заразните болести“ (Гафтов), „Златна книга за жената“ (Браде и Регел) и др.;

⁹От финансови съображения Вторият конгрес (25-26.05.1914) взема решение да се отменят временно чл. чл. 7 и 11 на Устава на Читалищния съюз, тъй като обвързват включването на нови читалища в Съюза с членския внос и така ограничават увеличаването на тяхната численост. Съгласно чл. 7 „всяко съюзено читалище е длъжно да внася в съюзната каса годишната си членска вноска, която е 5% върху прихода му от членски вноски, но не може да бъде по-малко от 5 лв.“ (48, л. 7).

¹⁰Материалната база на новооснованите, предимно селски, читалища е пределно скромна: „1. Сгодно и хигиенично помещение на читалището /с читалнята/; 2. Инвентар: печат, протоколна, подвързана книга, изходяща и входяща касова книга, долап, маса, столове; 3. Подвързан списък на книгите /за вестниците особено/; 4. Библиотека: вестници, списания и книги – всички редени и запазвани най-внимателно и добросъвестно в долапа по отредените места. Долапът трябва да се заключва. Книгите щом постъпят, записват се в книжния списък, подпечатват се и веднага се скриват в долапа. Вестниците и списанията се нарежда на масата за прочит, докле дойдат идните подир тех номера“ (45, с. 13).

- ✓ общозастъпените интереси с историческа литература – „История на българския народ“ (проф. А. Погодинов), „България“ (проф. Иширков), „Миналото“ (Ст. Заимов), „Априлското въстание“ (Д. Страшимиров), „Царуването на цар Борис“ (Юрд. Трифонов), „Статии по черковния въпрос“ (П. Карапетров) и др.;
- ✓ общозастъпените интереси с художествената литература – „Съчинения“ (Ив. Вазов), „Съчинения“ (П. Р. Славейков), „Съчинения“ (Л. Каравелов), „Съчинения“ (Т. Г. Влайков), „Избрани съчинения“ (Л. Толстой), „Камо грядеши“ (Х. Сенкевич), „Смелост“ (Ш. Вагнер), „Тарас Булба“ (Н. В. Гогол) и др.;
- ✓ общозастъпените интереси с педагогическа литература – „Умствено и нравствено възпитание“ (Х. Спенсер), „Самовъзпитание на младежта“ (Фр. Кирхнер) и др.;
- ✓ общозастъпените интереси с издания с нравствена и етопсихологическа насоченост – „Седемте смъртни грехове на личността“, „Културният човек и неговите обноски“, „Кой човек успява“ (Руде-Силвен) и други (45, с. 14-15).

Обобщение. Във военновременния период се откроява тенденция на застой в развитието на читалищното образование, изразена в четири пункта – ограничено включване на нови читалища в Съюза, преустановяване на строителството на читалищните сгради от читалищните настоятелства, редуциране честотата на конгресите¹¹ на Читалищния съюз и рязък спад в развитието на библиотечния фонд откъм книги и периодични издания. Неблагоприятни са условията за развитието на Съюза и на отделните читалищни библиотеки. „Ако не всички, то почти всички читалища и културно-просветни дружества бяха затворени през време на войните и поради това и Съюзът не можеше да работи; нямаше към кого и защо да се отнася“ (13, с. 1). Застоят има за последица слаба активност на населението в самообразованието, осъществявано в читалните и библиотеките.

2.3 Апогей в развитието на връзката 1919-1944

2.3.1. Следвоенната криза и библиотечното законодателство.

След края на Първата световна война България е в остра следвоенна криза. Индустрията запада. Цените скачат десетократно. Гладът, безработицата и инфлацията вземат застрашителни размери. Дневната дажба на градския жител възлиза на $\frac{1}{4}$ хляб дневно. Скитниците, бездомниците и прииждащите бежанци чакат социалните решения на правителството.

¹¹ През втория шестгодишния етап се провеждат 2 конгреса, докато за следващите 24 години (1920-1944) – 17 конгреса (Лазаров, Ст., 2011, с. 46-47). Изразена в цифри честотата е 3:1,4.

Най-много гласове в проведените избори за XVIII Обикновено Народно събрание получава БЗНС¹² и влиза в правителствена коалиция с Народната и Прогресивнолибералната партия. Коалиционното правителство на Александър Стамболийски (1879-1923) подготвя сериозни реформи, базирани върху приетите закони от парламента – Законът за съдене и наказване виновниците за народната катастрофа (1919), Законът за търговията със зърнени храни (1919), Законът за облекчаване на жилищната нужда (1920), Законът за изменение и допълнение на Закона за народното просвещение (1920) и др. Реформаторската дейност на БЗНС получава още по-широк размах през следващите три години, когато следствие от изборната победа на 28.03.1920 г. е образувано самостоятелно земеделско правителство, оглавено отново от Александър Стамболийски с просветен министър Стоян Омарчевски (1885-1941).

Реформите на самостоятелния земеделски кабинет се основават на приетите нормативни актове, сред които са Законът за трудовата повинност (1920), Законът за трудовата поземлена собственост (1921), Законът за изменение и допълнение на ЗНП (1921), което е 10-тото изменение на закона на Мушанов, влязло в сила на 21.07.1921 г., и др. Вторият закон е свързан с количествения растеж на обединените в Общ съюз на българските земеделски кооперации (ОСБЗК) различни видове земеделски кооперации, изиграли съществена роля за развитието на читалищното библиотечно дело, а третият – с въвеждане на задължително 7-годишно основно образование, с насърчаване на професионалното и специално образование, с практико-приложния характер на обучението в началните, основните и средните училища, отразили се на съдържанието на народните четения (8). Засилената професионална насоченост на образованието в единство с новото съдържание на принципа на задължителното обучение – включващ цялото основно училище с началното (4 годишно) и прогимназиално (3 годишно) обучение, силно рефлектират върху тематичната насоченост на постъпващите в читалищните библиотеки книги, брошури и периодични издания.

Реформеното законодателство при земеделското управление засяга и читалищното библиотечно дело и самообразование на населението. Влезлият в сила Закон за учредяване на достъпни народни библиотеки (1920), заедно с приетия 23 години по-рано Закон за депозиране на печатни издания в народните библиотеки (1897), Правилник за народните библиотеки в София и Пловдив (1898), Правилник за управление и уредба на Народната библиотека в София (1915)¹³ с допълнения Закон за народното просвещение (1921), имат частичен характер, защото регламентират дейността на отделни видове

12 БЗНС получава 180 хил. гласа от 656 хил. гласоподаватели и 85 места в Народното събрание, следвана от БКП (т.с.), БРСДП (о) и т. н. БЗНС влиза в правителствена коалиция с двете десни партии – Народната и Прогресивнолибералната, тъй като левите партии отказват да участват в кабинета.

библиотеки или отделни библиотечни дейности, без да уреждат нормативно на национално ниво организацията и вътрешния ред на читалищните библиотеки. Законът за народните читалища (ЗНЧ) от 1927 г. е първият читалищен закон¹⁴ и връх в нормативното уреждане на читалищното библиотечно дело. С него се регламентира издръжката и материалната база на читалището, целите, средствата, юридическият статут на читалището и неговата библиотека¹⁵.

2.3.2. Читалищните библиотеки и самообразованието на населението.

Приетият от Народното събрание през 1920 г. Закон за учредяване на **достъпни народни библиотеки** възкресява библиотечното дело след 6-годишния застой по време на войните. В Речта си пред Народното събрание на 26.08.1920 г. министърът на народното просвещение Ст. Омарчевски представя мотивите си към законопроекта за учредяване на достъпни народни библиотеки. Те са основани както на исторически факти, така и на статистически данни и належащи потребности:

- Ролята на читалищните библиотеки от последните 50 години на XIX в. „Без тия библиотеки нашето развитие, може би, щеше да закъснее с цял век или пък да вземе характер, който не би ни подчертал пред света като особен народ, светлото минало на който налага правото на особен и независим живот“;
- Данните за количеството на библиографските единици както във водещите библиотеки, сред които Плевенската градска (16 278 тома), Варненската градска (15122 тома), Русенската градска (14425 тома), Казанлъшкото читалище „Искра“ (12300 тома), Сливенското читалище „Зора“ (7300 тома), Разградското читалище „Развитие“ (4000 тома), Старо-Загорското (3500 тома) и Бургаското (662 тома),

13 Правилникът за управление и уредба на Народната библиотека в София (1915) е обнародван в Държавен вестник, брой 223 от 02.10.2015 г. Съгласно нормативния акт „Софийската Народна Библиотека се намира под върховния надзор на Министерството на Народното Просвещение“ (β 1 и чл. 403 от ЗНП). Нейната цел е да събира и пази всички печатни, ръкописни и по друг начин възпроизведени писмени паметници на България и да служи на по-високите културни нужди на страната“ (β 2)

14 Законопроектът е изработен от Стоян Аргиров съвместно с Васил Класанов и е приет от Народното събрание. Влиза в сила от 27.03.1927 г. Законът основополага читалищното законодателство в България.

15 „За да се осигури издръжката на народните читалища, всяко едно заселище е длъжно да си основе читалищен фонд. Читалищните фондове се състоят от всички имоти и капитали, които читалището притежава“ (9, чл. 8). Той посочва, че те се намират под надзора на тогавашното Министерство на народното просвещение и постановява, че „за селище /град или село/ с население до 10 000 души може да има само едно народно читалище.“ (пак там, чл. 2). Целеполагането се базира върху демократични възрожденски традиции: „Целта на народните читалища е да буди у гражданите интерес към четене и да способствува за тяхното научно, нравствено и естетично развитие. Те са средища за духовен живот, които целят: да разширят и закрепят придобитата в училищата грамотност, да приобщат читалищните членове и гражданите изобщо с придобивките на материалната и духовна култура и да подпомогнат стопанските и културни сдружения в населеното място.“ (пак там, чл. 4).

така и в малките градски и селски библиотеки, не надминаващи по броя на книгите Бургаското читалище, показват, че скромният бюджет не позволява библиотеките да изпълняват своята роля в масовото самообразование на населението;

- Необходимостта от перманентно самообразование, тъй като „училището и да желае, не може да даде повече от онова, което дава. Неговата задача не е да пусне младежи, подготвени да отговарят на всеки въпрос, колкото и елементарен да е той от заобикалящата ги близка или далечна по време действителност“. Спасението за усвояване на необходимото знание, според министър Омарчевски, е „в самообразователната дейност, която всеки от нас трябва да развие, за да допълни образователните елементи, добити в училището“, а „средствата – народните, достъпни за всеки библиотеки;“
- Потребността от събиране и запазване „на захвърлените библиографични и археологични ценности, които всеки ден се рушат и унищожават.“ Липсата „на вещи и подготвени лица“ налага организиране на специални курсове с поредица от лекции по библиотекознание, археология, етнография и др. с цел квалифициране на библиотекарите (27, л. 6-7).

По този начин се аргументира отхвърлянето на стария подход към библиотеките и се фокусира вниманието към тяхното „извънредно важно и голямо място“ в обществения живот като естествено продължение на училището, ограмотяващо и показващо пътя как да се ползва самостоятелно всеки“ от ония огромни знания, които се намират в книгите“, т. е. в библиотеките (пак там, л. 6).

Предложеният законопроект, а впоследствие и закон, нормативно урежда основните положения от Речта. Двуетделните библиотеки – за младежи и за възрастни, учредявани в средищни села и градове на Царството под егидата на МНП, имат за цел доставяне „по няколко екземпляра от всички по-важни наши съчинения, както и ония чужди, които са необходими за културните и поминъчни потреби на местното население“ (11, л. 8). Урежда се също създаването на минимум шест достъпни библиотеки във всеки окръг, както и издържането на достъпните селски библиотеки от просветното министерство, което на свой ред утвърждава списъка на избраните за купуване книги с цел съхраняване на морала и добрите нрави и задоволяване интересите на цялото население.

Широката библиотечна мрежа в страната включва не само **достъпните народни библиотеки**. Нейната основна територия принадлежи на **читалищните библиотеки**. Въпросът за мястото и значението на последните в съвкупното читалищно образование е уреден в Устава на Читалищния съюз,

съгласно нормите на който първостепенно изискване е съюзният член (читалище, библиотека или дружество) с „общонародна културно-просветна цел да издържа публична читалня“, а Читалищният съюз да улеснява построяването на библиотечни помещения, „да съдейства за уреждане на подвижни библиотеки“ и „предприема обща доставка на книги, списания и вестници и др. пособия за съюзените читалища“ (48, л. 7, чл. 3, чл. 2, ал. е, ал. и, ал. л).

Читалищните библиотеки са общодостъпна, жива библиотека като единство на книги, периодични издания и живото слово на народните четения – „настоятелна културна нужда и ефикасна форма на масова просвета.“ Това им уникално качество дава основание на читалищните дейци остро да полемизират с автора на Законопроекта за учредяване на достъпни народни библиотеки, особено по чл. 15¹⁶, „посягащ върху автономията на най-плодотворните институти, допринесли толкова много за духовния живот на българина,“ и предпоставящ сливането на двата вида библиотеки в средищните села и градове (12, с. 3). Полемиката е съпроводена с пълно проучване чрез анкетно изследване на фактическото състояние на читалищните библиотеки (при всички читалища – съюзени и несъюзени) с цел най-целесъобразната насочване на дейността им. Въпросите на анкетата – отворени и 18 на брой, от една страна, и масовият обхват на всички читалищни членове, библиотекарски, ръководители или председатели на читалища и културно-просветни дружества и симпатизанти на читалищно-библиотечното дело в страната, от друга, дават реална възможност за представителност на получените сведения за отделните библиотеки относно:

- ✓ историята на библиотеката и нейните отчети;
- ✓ видове каталози (ръкописни, картонни, тефтерни, азбучни или по главни предмети);
- ✓ количество и разновидност на томове (печатните произведения), с които разполага библиотеката – книги, списания, вестници, ръкописи, музикални листове (албуми), картини и гравюри (албуми), карти и планове;
- ✓ по какви науки и клонове на знанието са книгите;
- ✓ поддържа ли читалището публични читалня;
- ✓ в какви часове се ползват гражданите от книгите и дават ли се такива (вкл. И ръкописи) за дома;

16 Член 15 на Проектозакона за учредяване на достъпни народни библиотеки от 26.08.1920 г.е назован „връх на недомислие и гавра с един народен институт, какъвто е читалището“, поради тълкуването на текста му като посегателство върху традиционната автономия на читалищната библиотека и опит за изличаването на последната. Текстът на чл. 15 е следният: „В случай, че в избраните от Окръжния училищен съвет средищни села и градове съществуват читалища, то последните, ако пожелаят, с целия си инвентар влизат в състава на достъпната библиотека“ (12, с. 3; 11, л. 8).

- ✓ какви курсови, сказки и т.н. развива библиотеката и
- ✓ как библиотеката финансира дейността си (специални фондове, недвижими имоти, капитали, дарители, членски внос и средства от окръжния читалищен съвет, общински или държавни средства) (25, с. 4).

Получените резултати¹⁷ от проведената анкета обосновават актуалните задачи и предназначение на читалищните библиотеки като форма на читалищно образование, естествено продължение на училищното, към което се приобщават както „съзнателните и интелигентни младежи“, така и цялото население. Широкият възрастов обхват, без разлика на пол, политическа и етническа принадлежност, е съвсем естествен – читалището е „неутрално общогражданско културно огнище за наука, забава и добри нрави“ (34, с.113). Статистическите данни от последователните отчети на ВЧС показват на практика, че **три възрастови категории** от населението се образуват и самообразуват в читалищните библиотеки, заедно с учениците, за които от 1942 г. започва и обособяването на отдел за ученически пособия. Тези възрастови групи са: деца до 14 години, юноши от 14 до 18 години и възрастни – над 18 години. Разпределението на случаите е в полза на последната категория. Така напр. през 1934 г. „лицата, които са ползвали библиотеките по възраст се разпределят така: деца до 14 години – 86 814; юноши от 14 до 18 години – 168 888; възрастни – 172 618 или всичко 428 320 души (30, л. 50).

Измерения на връзката читалищни библиотеки – училищно образование. Предмет на обосновка на връзката имат редица статии в теоретичните органи на Читалищния съюз – сп. *Читалище*, в. *Читалищни вест*, както тези на регионалните читалищни съюзи – окръжни и околийски и на местните читалища. Извежда се „тройка“ задача за всички читалищни библиотеки:

- да образуват всестранно своите читатели, бидейки „всеучилище, в което учат мъдри учители.“ И оттук отговорността на библиотекаря селекцията на книгите да не попадне под влияние на политическия вкус или клика в общината и тяхната пропаганда, за което съдействат препоръчителните библиотечни списъци от МНП относно книги, които не бива да липсват в библиотеките;
- да „заместят университета на читатели, които не се имали възможност да минат през него“, както и да „освежат, да попълнят, да разширят“ знанията на местните интелектуалци (учители, лекари, юристи и пр.);

¹⁷ Според данните, с които Читалищният съюз разполага, през май 1923 г. в България „има около **800 публични библиотеки и читалища**, вкл. градските библиотеки във Варна, Русе, Плевен и пр. В това число не влизат държавните народни библиотеки в София, Пловдив и Търново, както и тия при министерствата, учебните заведения и други държавни учреждения“ (86, с. 2).

- да събират всички издания – стари и нови, местни и лични архиви и пр.

При успоредното и усърдно изпълнение на трите задачи, според Стоян Аргиров, „читалищните библиотеки ще могат да изпълнят своето високо предназначение“ (1, с. 1-2.) А то е във взаимната връзка на съдействие и подпомагане на училищното образование и на неговото допълнение под формата на **свободно самообразование** посредством общодостъпните, добре уредени и ръководени читалищни библиотеки. Защото последните не просто съперничат в много отношения на училището, но и предполагат взаимно допълване на няколко нива:

- ✓ училището работи с една определена в училищното законодателство възраст, докато читалището дообразова и самообразова не само завършилите училище, но и всички слоеве на населението;
- ✓ училището „очертава общите образователни и възпитателни насоки, а читалището доразвива и усъвършенства ума, волята и характера на своите посетители, в духа на тези насоки“;
- ✓ училищното образователно съдържание е определено в учебните планове и програми, утвърждавани от държавните образователни органи, докато „в библиотеката избора на знанията е напълно освободен“ според интересите и пътя на самообразование на нейните посетители;
- ✓ училището „не може да даде един определен и завършен мироглед на младежта, докато публичните библиотеки обогатяват и развиват „чувствата, мислите, стремежите и идеите“ на свободно ползващите ги читатели (83, с. 3.).

Образователната функция на читалищните библиотеки се свързва с **възпитателната**, доколкото образованието и възпитанието са двете големи сфери на педагогическото формиране. Ангажирането на поколения писатели и интелектуалци в тази мисия е не само задача на Съюзното ръководство, но и седемдесетилетна традиция. Ето защо от трибуната на Седмия¹⁸ редовен читалищен конгрес (28-30.08.1924) делегатът и председател на Писателския съюз проф. Михаил Арнаудов акцентира върху общественото възпитание и неговите средства – книгата, носител на нравствени, национални и образователни идеали, и живото и печатно слово. Същевременно проблемът относно разширяване на това възпитание в териториален аспект е констатиран от няколко де-

18 Седмият редовен читалищен конгрес, проведен в София от 28 до 30 август 1924 г., е открит от председателя на Съюза Стоян Аргиров и е ръководен от делегата Илия Грудев, председател на Сливенското читалище „Зора“. Протоколите на конгреса са публикувани в брой 5 и 6 на в. Читалищни вестни от 1 октомври 1924 г.

легати, сред които и Ив. Данов от Плевен, изтъкващи вредата на извънредния данък. Този данък е една от причините 500-те читалища, от които 77 селски да стоят извън Съюза, още повече, че „много от селските читалища нямат необходимото число книги, за да оправдаят името си като читалища, а това е така, защото нямат средства“ (44, с. 1-2.).

Кадровият аспект на връзката е нейното друго измерение, изразено във високия относителен дял на българските учители, съвместяващи своята пряка педагогическа дейност с тази като читалищни дейци. Изследване показва, че **90 % от българските учители са читалищни дейци**, успоредяващи два типа преподаване. Вторият тип преподаване е в т. нар. *второ българско училище*, което не учи българските поколения на четмо, писмо, научни знания, не им предоставя документи за образование или дипломи за заемане на държавни длъжности. Защото читалището е училище от друг род, което „със своите читалищни библиотеки, със своите читални във всички кътчета на нашата страна, със своите читалищни събори просветлява съзнанието на нашето гражданство, посочва на далекогледите, които смятат само другите, вън от пределите на нашата страна, имат по-висока култура и по-голяма мощ, ... посочва на късогледите, че у нас има нещо, което е много по-ценно от другаде..., че наистина ние представляваме един културен народ“ (70, л. 23-24). Този аспект на връзката на читалищните библиотеки с училищното образование има отношение към статуса на читалищния библиотекар.

Статусът на читалищния библиотекар. Необходимостта от „специално читалищно законодателство, чрез което да се осигурят на читалищата редовни и трайни приходи, сумите за които да се вотираат ежегодно в бюджета на държавата“ е предмет на публичното събрание, състояло се в 45 аудитория на Университета. Присъстващите представители на почти всички културни, обществени и професионални съюзи и организации в столицата, както и народните представители А. Ляпчев, Т. Г. Влайков, Ст. Костурков и др. подкрепят предложеното от Управителния съвет допълнение към Законопроекта за народните читалища, уреждащо статута на образователната му дейност в четири нови норми, три от които касаят библиотеките и самообразованието на населението:

- във всяка градска и селска община се учредява народно читалище с безплатна и общодостъпна читалня и библиотека. В градове с повече от 20 000 жители може да има повече от едно читалище;
- управата на читалищната библиотека се възлага на специален библиотекар, назначен от управителния съвет на читалището. Народните читалища с библиотеки от 5 000 тома са длъжни да имат специалисти библиотекар по ценз, а под 5 000 тома – длъжността специалист библиотекар не е задължителна; урежда се заплатата на библиотекарите според образователния им ценз и специализация

(библиотекарски курсове или библиотекознание при СДУ или в чужбина);

- библиотекарите на народните читалища не могат да бъдат уволнявани без мотивиран доклад от инспектора при Общия читалищен съюз (85, с. 1).

Взетите решения на публичното събрание се съпровождат със задълбочени теоретични анализи на потребността от читалищен закон. В статията си „Закон за читалищата“ председателят на Върховния читалищен съюз – Стоян Аргиров, обобщава и аргументира основните положения, които по необходимост трябва да залегнат в закона за читалищата. Основно място сред тях заема статусът на читалищния библиотекар, който „според големината на библиотеката може да бъде със средно или висше образование“, а специалната си библиотекарска подготовка придобива „в първия случай във временни библиотекарски курсове, каквито трябва държавата периодично да устройва, а във втория случай в университета, гдето крайно време е да се въведе библиотекознание като задължителен предмет за студенти, които искат да се предадат на библиотекарското звание“ (2,с.1). А за подготовката на този квалифициран библиотекарски персонал, полагащ държавен библиотекарски изпит, и следователно получаващ заплата, е необходимо уреждане по законен път на инструкторски институт от специалисти.

Библиотеките към читалищата, част от които са членове на Съюза, си набавят книги по два начина – **автономно и централизирано**. Сдружените читалища в изпълнение решенията на V-я конгрес (21-22.04.1922) увеличават своя библиотечен книжен фонд централизирано. „При управителния съвет се урежда бюро за набавяне на книги за нуждите на читалищните библиотеки.“ Читалищните библиотеки „си набавят книги само чрез това бюро“ (23, л. 17). Тези библиотеки, респективно читалища въз основа на критерия *средства за увеличаване на библиотечния книжен фонд* се групират в три категории:

- ✓ „читалища в големите, окръжните градове, които имат салони и библиотеки;
- ✓ читалища в околийски или малки градове, и в заможни села, в които също има салони и библиотеки и
- ✓ читалища в градове и села без салони и с малки библиотеки“ (46, с. 25).

Първата група читалища разполагат със значителни бюджети и заделят солидни средства за увеличаване на библиотечния фонд. Сред тях са Софийското централно читалище „Славянска беседа“¹⁹ с библиотека, 1300 членове и приходи и разходи 500 000 лв., Плевенското читалище „Съгласие“ с

19 В София функционират още 7 квартални читалища.

800 членове и приходи от 214 000 лв., Шуменското читалище „Св. Архангел“, с библиотека и музей, с 400 членове и 155 000 лв. приходи и др. Пример за втората категория, където бюджета е значително по-малък, са и такива околнски градове, където кипи висока читалищна активност – Казанлъшкото читалище „Искра“ (9 800 жители) с библиотека, музей и театър, с 666 членове и 150 000 бюджет; Тетевенското читалище „Съгласие“ с библиотека и бюджет 50 000 лв. С най-малко средства за развитие на библиотечна дейност разполага третата категория, към която спадат най-бедните читалища, като редовния бюджет на такова читалище е минимум 5 000 лв. Сред източниците на приходи са вноските на читалищните членове (постоянно и най-слабо перо), приходи от поздравявания на именни дни и семейни събития, местни лотарии, представления, утра и други забавления (пак там, с. 26-27).

Централизацията отслабва с изграждането на регионалната структура на народните читалища – окръжни и околийски читалищни съюзи, започнала през 1924 г.²⁰ „За по-малко от 4-5 месеца в страната се създават 14 окръжни читалищни съюзи. Важна роля за тяхното утвърждаване изиграва националната читалищна конференция“ от март 1925 г., на която се уеднаквяват уставите на окръжните читалищни съюзи и се предлагат на предстоящия Седми редовен читалищен конгрес промени в Устава на Върховния съюз на читалищата и на читалищните съюзи в България, продиктувани от учредяването на новата окръжна структура (Кондарев, Н. и Ст. Сираков, П. Чолов, 1979, с. 40). Промените видоизменят текста относно целеполагането в чл. 1, утвърждавайки в двуединната цел значимостта на читалищно-библиотечното дело, на неговото обединение и съгласуване за обществената просвета. Същевременно нормативно се урежда „общата доставка на книги, списания и вестници и др. пособия за съюзените читалища“, от една страна, и създаването и функционирането на „подвижни библиотеки“, от друга, като същността на последните е предмет на едноименната лекция на доктора по библиотекознание М. Тодорова от учебната програма на Първия библиотекарски курс (40, с. 6; 26, с. 3). Окръжните читалищни съюзи²¹ са „поставени почти на автономни начала“, получавайки „възможност да организират повечето от съществуващите читалища в даден окръг, да основават нови,“ да държат пулса на читалищния жи-

20 Една година по-късно в Казанлък, Габрово и Тетевен се създават и околийски читалищни съюзи, чието съществуване е обсъдено на извънредната национална конференция през октомври 1927 г. Тези регионални структури започват да учредяват свои печатни органи, отразяващи читалищното и библиотечно дело в съответния регион. Напр. в. „Читалищна дума“ е орган на Окръжния читалищен съюз (ОЧС) в Пловдив (1925-1944), в. „Известия на Габровската народна библиотека“ – на Околийския читалищен съюз в Габрово, който излиза от 1924 до 1944 г. Той е първият читалищен вестник в България. Утвърждава се и типовият устав на читалищата като основа на читалищните устави в цялата страна, включващ автономията и свободата на инициативата при вземане на решения като основни принципи. През април 1932 г. се приема Устав на Върховния читалищен съюз, според който читалищната структура включва Върховен, Окръжен и Околийски съюз и местни читалища.

21 Така напр. с оглед децентрализиране и съгласуване на читалищното и библиотечно дело в Софийски окръг и внасяне на системност в библиотечната и обществено-просветната дейност на отделните читалища е решението на състоялата се в София Окръжна читалищна конференция на читалищните дейци (18.01.1925) да се създаде Софийския окръжен читалищен съюз със свой теоретичен орган „Читалищна искра“ (24, л. 3; 28, л. 36-37).

вот в региона и бележат връщането на интелигенцията към народа (42, л. 29). Уредената нормативно тристепенната структура на читалищната организация – централна (Върховен читалищен съюз), регионална (Окръжен читалищен съюз) и местна (читалище), с новата редакция на Устава на читалищния съюз, приета на Осмия конгрес на Съюза²²(1925), разгръща децентрализацията и автономията на читалищно-библиотечното дело.

Отложеният за обсъждане от Висшият учебен съвет (ВУС) законопроект за читалищата и публичните библиотеки не отнема акцента върху библиотечната дейност и самообразованието на населението, обоснован в реферата „Наложителни реформи в читалищното дело“ на проф. Ив. Шишманов. „Не по-малко важно е, че тежестта на читалищата, разделени за пръв път на общински, околийски и окръжни, се пренася занаяд върху общодостъпните библиотеки и че тия библиотеки ще се уреждат и управляват от специалисти библиотекари, подготвени за своята важна задача в особени библиотечни курсове или в университета, който предвижда вече в учебния план на Историко-филологическия факултет и науката библиотекознание. Изпълнят ли се тия условия, смело може се каза, че читалищата ще възлязат в скоро време на оная висота, на която отдавна мечтаем да ги видим, и отдето те, като могъщи фарове, ще пръскат още по-ярка светлина из цялата страна.“ (87, с. 4). Поставянето на книгата, на библиотеката в центъра на читалищата ще задълбочи и разшири елементарните знания, получавани в елементарните училища, защото същинската грамотност е да си подготвен сам да продължиш своето образование и извън училището – главно в читалището и библиотеката. Реализирането в практически план на реформата предполага преди всичко формирането на „щаб от опитни и идеални библиотекари“, не „сухи формалисти-чиновници, а близки съветници на населението,“ които познават нуждите на своите читатели. Квалификацията и професионалните качества на библиотекарите са правопрпорционални на функциите и предназначението на читалищното образование като своеобразно продължение на училищното, масово обхващащо различните слоеве от населението, „защото един библиотекар може, особено в малките читалищни библиотеки, да замести цял ред лектори като ръководи самообразованието на поколенията, утолява жаждата им за по-високи теоретични и практични знания, открива и насърчава таланти и ги препоръчва дето трябва за по-нататъшно усъвършенстване“ (пак там, с. 8). Това обяснява перманентното организиране на курсове за библиотекари. Тези курсове, стартирали през 1923 г. благодарение на финансовата²³ подкрепа на Министерството на народното просвещение и съдействието на просветния министър Омарчевски, се превръщат в постоянната форма за подготовка на чита-

22 Конгресът взема решение да се издават два печатни органа – сп. *Читалище* с гл. редактор Ячо Хлеббаров и сп. *Българска мисъл* с гл. редактор Михаил Арнаудов.

23 С Постановление на Министерски съвет (МС) № 1651/ 15.05.1923 г. се разрешава на МНП да отпусне от бюджета си за текущата финансова година „20 000 лв. помощ, която да послужи за възнаграждение на лекторите и пр. разходи, свързани с уреждането на курсовете“ (35, с. 4).

лични библиотекарски. Развитието им бележи възходяща тенденция по показателите: брой участници и подготвени библиотекарски, образователни програми, лекторски състав и равнища на провеждане. „До края на 30-те години на XX в. В курсовете на ВЧС, които са единствената форма за подготовка на библиотекарски у нас, се подготвят около 550 човека, а техните „стълбове“ са Аргиров и Хлебаров“ (Писатели-родолюбци, 2011, с. 123).

Курсове за читалищни библиотекарски. Първия директор на курсовете (за времето от 1923 до 1927 г.) е **Стоян Аргиров**, изпълняващ изборната длъжност председател на Читалищният съюз. Под негово ръководство Първият, Вторият и Третият курс за подготовка на библиотекарски за съюзените читалища се организират централно – от Управителния съвет (УС) на Върховния читалищен съюз (ВЧС), докато от 1926 г. по инициатива на ВЧС и със съдействието на окръжните читалищни съюзи (ОЧС) – в окръжните градове. Обучителни курсове за библиотекарски се провеждат по предварително изработена програма от УС на ВЧС и с финансовото обезпечаване на просветното министерство. Така напр. в програмата на първия²⁴ библиотекарски курс се застъпват учебни дисциплините *Предмет и същност на библиотекознанието* (12 часа теория и 12 часа практически занятия), *Развой и състояние на читалищното и библиотечно дело в България* (6 часа теория), *Библиотечни системи. Подвижни библиотеки* (12 часа теория и 15 часа практически занятия), *Вътрешна уредба на читалищата. Организация* (8 часа теория), *Етнография. Фолклор* (4 часа теория и 6 часа провеждане на курсистите из музеите), *Практическа археология и нумизматика* (4 часа теория и 6 часа провеждане на курсистите из музеите), а на третия²⁵ – *Библиотекознание* (Стоян Аргиров); *Читалищно дело* (Васил Класанов); *Българска литература* (Боян Пенев); *Европейска литература в XIX в.* (Михаил Арнаудов); *Психология на четенето* (Иван Д. Шишманов); *Възраждането* (Стилиан Чилингиров); *Развой на философските идеи* (А. Казанджиев); *Фолклор* (А. П. Стоилов); *Българска етнография* (Ст. Костов) и *Археология* (А. Протич) (86, с. 2). До ядрото на повтарящите се дисциплини в двата курса, свързани с библиотекознанието, историята на читалищно-библиотечното дело, нормативната уредба и организация на библиотечното дело, литературата, фолклора и етнографията, присъстват и допълнителни дисциплини, породени от динамиката на необходимите знания и умения към конкретния момент – *Практическа археология и нумизматика* (1923) и *Психология на четенето* и *Развой на философските идеи* (1925). Образователното съдържание в програмите и изпитите²⁶, както и недопускането на завършилите успешно курса в следващия курс са показатели за качеството на квалификацията и стремежа

24 Първият библиотекарски курс е планиран да се проведе в София от 10 до 25 август с общ хорариум от 46 лекционни часа, разпределени по горепосочените дисциплини (86, с. 2).

25 Третият библиотекарски курс е проведен в София от 15 юли до 15 август 1925 г. Учебната програма на курса е публикувана на с. 3 на в. *Читалищни вестни*, год. III, кн. 1, 20.05.1925 г.

към масово обхващане на читалищните библиотекарски. Включването в курса по двама души с висше образование от окръг с цел подготвянето им за лектори на окръжно равнище по *Библиотекознание* и *Читалищно дело* е индиректен показател за опита на ВЧС да покрие масово нуждата от квалифицирани библиотекарски на съюзните читалища (пак там). Подготовката предполага умения за избор на книгите, т. е. при „малките суми, които стоят на разположение, българските книги, съчиненията на българските автори, поети, учени, популяризатори и т.н.“ да се предпочитат, следвани от народната книжнина и преводната литература. Подготовката е и осъзнаване на значението на принципа на автономията при набавянето на книгите с оглед отчитане на специфичните потребности и интереси на читателите при отделните читалищни библиотеки (3, с. 1).

Ячо Хлеббаров е вторият директор, който ръководи курсовете при управлението на ВЧС от Михаил Арнаудов (1928-1931) и от него самия (1931-1939), и в условията на приетия от XXI-то Обикновено народно събрание първи читалищен закон (9). Ситуацията се благоприятства и от наложения стил от новия председател на Съюза – Михаил Арнаудов, към системност, създаване на читалищна статистика, високоорганизирана читалищна просвета, учредяване на читалищна кооперация и утвърждаване на киното като форма на художествена просвета.

Съдържанието на обучението по време на периодично провежданите софийски летни, а впоследствие и зимни (в големите провинциални градове) библиотекарски курсове еволюира. Така например, през 1939 г. и 1940 г. Управителният съвет урежда библиотекарски курсове на три места – София, Ловеч и Казанлък, като същевременно съдейства на Пловдивския областен съюз да организира през Коледната ваканция „15-дневен курс за подготовка на читалищни библиотекарски и режисьори за селските библиотеки и театри“ (68, л. 2). Успоредно с повтарящите се дисциплини в учебната програма от зората на обучението на читалищни библиотекарски – *читалищно дело, читалищно законодателство, българска литература, европейска литература, детска литература и библиотекознание*, са добавени и нови предмети като *театрално дело, музейно дело, библиография на българската книга, идеология на читалищното движение, народни университети, задачи и цели на самообразованието, видове каталози и техника на каталогизиране* (6, л. 7-9; 29, л. 79). Новите учебни дисциплини отразяват както нарасналите потребности от широкопрофилна подготовка на тези кадри, така и от разделянето на компетенциите между читалищните библиотекарски и режисьори, което обяснява и успоредяването на двата различни по своето предназначение курсове, прове-

26 Третият курс завършва с изпит по Библиотекознание, Читалищно дело, Българска литература, Европейска литература и Възраждането, като от последните три изпита се освобождават курсисти, които имат завършено висше образование по филология и литература.

дени през Коледната ваканция в Пловдив – режисьорски²⁷ и библиотекарски (68, л. 2). За кадровото²⁸ и финансовото обезпечаване на курсовете, обучили за 1939/1940 г. общо 217 библиотекари, съществен принос има както ВЧС, ОЧС и Обл.ЧС, така и МНП, отпуснало за четирите курса 45 хил. лв. и командировало за лектори в Казанлък и Пловдив режисьора на Народния театър Н. Масалитинов и артистите Вл. Трендафилов и Коджабашев.

Подходът се променя през 1943 г. – обособяват се два тематично различни курса. От 1 до 28 август 1943 г. се провеждат безплатни читалищно-библиотекарски курсове – в гр. Шумен за читалищата от Северна България, и в София – за останалите читалища, и театрален курс в София за любители читалищни дейци. Библиотекарският курс в София е с учебна програма, включваща традиционните учебни дисциплини – *Европейска литература, История на читалищното дело, Детска литература, Читалищно дело, Библиотекознание с упражнения, Народни четения, Музейно дело, Българска история, Библиография на българската книга, Българска литература*, а Театралният курс за любители читалищни дейци включва обучение по дисциплините: *Европейска литература, Изкуство да се чете, Постановка, грим и костюми, Читалищно дело и История на театъра и българската литература* (81, л. 24).

Библиотечното дело и Първият читалищен закон. Първият Закон за народните читалища (ЗНЧ), чието приемане се осъществява при министър Никола Найденов през 1927 г., преминава през редица трудности: войните, икономическата криза, бавното му придвижване като проектозакон (от 1923), въпреки защитата му от най-добрите анализатори на международното библиотечно дело – Ив. Шишманов, Васил Класанов, Стоян Аргиров и Ячо Хлебаров. Той е връх в законодателното уреждане на читалищното образование. Успоредно с регламентирането на целите, средствата, управлението на читалищата, чийто основен принцип на организация е автономията. Приемането на Закона се отразява върху организационното развитие на читалищната институция – 2440-те български читалища през 1930 г., от които членуващи в Съюза 1261 (94 градски и 1172 селски), са организирани на регионално ниво – окръжно и околийско, съответно в 14 окръжни и 17 околийски читалищни съюза (55, с. 3-6). Седем години по-късно, в навечерието на свикването на XVIII конгрес в Казанлък²⁹ (29-30.05. 1938),

27 Обучителната програма на режисьорския курс включва: *Сценични упражнения, Лекции върху грима, Обща теория върху изкуството на театъра, Художествено-сценичен говор, Декори, костюми, Реквизит, Сценични ефекти и Осветление* (68, л. 2).

28 Библиотекарските курсове се ръководят в София от Найчо Анков, в Казанлък – от Чудомир, член на управителния съвет, а в Ловеч – от Никола Стоев, също член на управителния съвет. Лекциите се изнасят от Найчо Анков, проф. Б. Йоцов, Стилиян Чилингиров, Цветан Минков, Иван Данов, Андрей Цветков, Ст. Станчев, Н. Фол, Чудомир Чорбаджийски, Гено Дочев, Н. Масалитинов, Коджабашев, Хр. Киселов, Вл. Трендафилов, Мих. Х. Неделчев и Никола Стоев (29, л. 79).

разрастналият се Съюз обединява вече 2 300 читалища в 14 окръжни и 56 околийски читалищни съюза (64, с. 193).

Първият закон осигурява значима финансова база за целокупна образователна дейност – библиотечна, лекционна и художествена. Фактите са налице. За петте години нараства собствения сграден фонд в резултат на получаване на безплатни места за построяване на читалищни сгради, обикновено в центъра на селищата. Придобитите собствени имоти по Закона, възлизащи на 43, 423 млн. лв. (16 % от общо притежаваните имоти от читалищната институция), са нотариално им заверени. Сред създадените сигурни финансови източници е **оземляването** на читалищата, съгласно чл. 9, т. т. *а* и *б*. „Особено в Северна България, където има повече свободни общински и фондови (на Т.З.С.) земи, това оземляване се извърши, с малки изключения, почти повсеместно. Дори имаме читалища, като тия в гр. Бяла Слатина, с. Кнежа и с. Бреница, които са оземлени с по 1000 дка земя. Има у нас много заселища, особено подбалканските местности, Южна България, и тия в новоосвободените области, които не разполагат със свободни земи, и там оземляване на читалищата не може да се извърши. В същите заселища и училищните настоятелства не разполагат със свои имоти, затова и те не могат да отделят законно установения процент 5% от приходите на училищните недвижими имоти в полза на местното читалище. За читалищата от такива бедни заселища /които представляват около 10% от всички общини в България/ е основан специален „Фонд народни читалища“ при Министерството на народното просвещение. Тоя фонд се образува от: а) вноски от общините, като за тая цел всяка селска община предвижда всяка година в бюджета си най-малко 500 лв., а всяка градска – най-малко 2 000 лв. б) Суми, вписвани всяка година в Министерството на народното просвещение“ (54, с. 129; 5, с. 132). Резултатът е факт. Само за три години след влизане в сила на Закона са оземлени 392 читалища, което увеличава финансовите ресурси на библиотеките и читалните.

Библиотечното дело и читалищната кооперация. Като елемент на кооперативното движение³⁰ в България през 30-те години на миналия век, получило широка подкрепа още при управлението на Българския земеделски народен съюз и надхвърлило през 1939 г. 3 500 кооперативни сдружения в различни стопански и културни отрасли с 1 млн. членове и над 2 млрд. лева, читалищното кооперативно движение стартира през 1929 г. Въз основа на Закона за народните читалища от 1927 г. видният читалищен деец Я. Хлебаров създава читалищната кооперация, позволила финансирането на голямо количество книги за библиотеките, периодични издания, прожекционни киноапа-

29 Конгресът разглежда необходимите промени в Устава, една от които привеждане на регионалните структури на читалищната организация съобразно териториално-административните промени в Царството, т.е. заместване на окръжните читалищни съюзи с областни, а където това не е възможно, окръжният читалищен съюз се трансформира в околийски (63, с. 197).

30 Кооперативното движение в България възниква още през 90-те години на XIX век.

рати, доставка на научно-популярни и художествени филми, както и както и създаване на филми с историческа тематична насоченост. Приоритет на читалищната кооперация е финасирането на книжния фонд на библиотеките, на техния инвентар и обзавеждане, на театралните представления и кинопрожекциите. Така напр. ако една година преди създаването на кооперацията само 12 читалища имат кино, то четири години по-късно те нарастват на 32, а през 1939 г. наброяват 62 с няколко десетки хиляди кинопредставления. Челно място за развитието на кооперативните практики принадлежи на Софийската читалищна кооперация. Пет години след основаването си (през 1935 г. в София) тя вече обединява 37 членове с напълно внесен дялов капитал, възлизащ на 68 500 лв., разходвани за доставяне с голяма отстъпка и улеснения в изплащането на български книги, вестници и списания, на инвентарни каталози и библиотечно обзавеждане, на филми за читалищните кина, радиоапарати и тонфилмови апаратури, за извършване на застраховки и кредитирани на действителни потребности (30, л. 48).

Проблемът за взаимодействието на читалището с кооперациите и координиране на съвместната им дейност по усилване на икономическата мощ и грижите за нравственото и умственото възпитание на техните членове се разработва още през 1912-1914 г. от проф. Шишманов и доразвива през 1928/1929 г. от Ячо Хлебаров. (91, с. 218-228; 92, с. 58-70; 66, л. 53-54; 67, л. 139 и л. 141; 62, с. 242-244; 53, с. 233-236). В реферата си „Читалищният съюз и народните четения“, представен на Първия редовен конгрес на читалищата през 1912 г., той обосновава връзката *читалище – кооперация* на две нива. От една страна, връзката на Читалищния съюз с отделните читалища и земеделски кооперации е предпоставка за успеха на културно-образователната читалищна дейност, представена в народните четения, библиотечното образование и самообразование и т. н. От друга, в съвместната дейност на читалището и кооперацията проф. Шишманов открива сигурна база за духовния и стопански просперитет на българите, защото задачите са споделени и неразривно свързани – Съюзът на кооперациите дава своята материална подкрепа срещу грижите за нравственото и умствено възпитание на членовете, осигурени от читалищния съюз (90, с. 201-208). Две години по-късно в статията си „Читалищният съюз и Общият съюз на българските земеделски кооперации“ професорът споделя тезата на г-н Елисей, представена на конгреса на българските кооперации, състоял се на 30-31.03. и 01.04.1914 г. в салона на „Славянска беседа“. В позиционирането, че „читалищата имат работници, но нямат достатъчно средства, а кооперациите викат до Бога за работници“, той съзира двете страни на необходимото единение *читалища – кооперации*, които неизбежно трябва „да се обединят, да се венчаят“ (92, с. 68). Теоретично обосноваването на идеите поставят началото на практическа си реализация по време на учредителното събрание на кооперативното сдружение „Кооперация на читалищата в България“, проведено на 0.06.1929 г. в София.

Предназначението на новосъздаденото сдружение е материално подпомагане на читалищата в пет направления: кредитиране на културно-просветните им нужди; доставка по сметка на своите членове на всички прочетни книги, вестници, списания, мебели, делови книжа, каталози, киноапарати, филми и др.; усъвършенстване на научните и практически знания по читалищно и библиотечно дело, театър и кино на отделните членове и персонал; придобиване на имоти за постигане на целите; организиране на стопански инициативи за улесняване на читалищната просвета. За реализиране на целта, операционализирана в петте задачи, се осъществява първоначално обединение на 62-ма членове с внесен дялов капитал от 142 000 лева. Идеята на делегатите е всяко читалище да отдели сумата от 500 лв. и се включи с този дялов капитал в новоучредената Кооперация на читалищата в България, което в перспектива означава достигане на сумата от 1,5 млн. лв. дялов капитал на евентуално обединените 2 900 читалища в страната (62, с. 242-244).

Книжният фонд на читалищните библиотеки. Организационните и финансови промени в живота на читалищата и библиотеките се отразяват осезателно върху образователната им дейност. Съюзът се превръща в мощна масова културно-образователна организация с първостепенно значение за страната, за което недвусмислено свидетелстват цифрите:

- от читалищните приходи, диференцирани по пера³¹, и възлизащи сумарно през 1929 г. на повече от 40, 1 млн. лв., са разходвани за доставка на прочетни книги – над 1,7 млн. лв., за доставка на списания³² – 0,8 млн. лв., за доставка на вестници – 0,3 млн. лв., за подвързия на книги – 0,8 млн. лв., т.е. за книжен библиотечен фонд са изразходвани общо над 3, 6 млн. лв., което възлиза на 9 % от всички приходи;
- книжният фонд на съюзените читалища през 1929 г. възлиза на около 628 хил. томове (книги и списания) на стойност 24, 7 млн. лв.,

31 Приходни пера: чл.внос; 5% от приходите на училищни недвижими имоти (ЗНЧ, чл. 9, буква в); наеми от имоти; представления, вечеринки и забави; кинопредставления; от държавата, от окръжните и общински съвети; от кооперативните сдружения и др. източници. С най-висок дял са кинопредставленията – 6, 6 млн. лв., следвани от 5 % приходи от училищни недвижими имоти – 4,3 млн., от забави и вечеринки – 3,5 млн. лв., и т. н. Сумата на приходите през 1929 г. е над 40, 1 млн. лв.

32 Така напр. през 1942 г. Културно-просветителното дружество „Театър“ в Стара Загора е предоставило в читалнята към библиотеката за общодостъпно ползване общо 21 купени и 5 подарени списания, 11 купени и 7 подарени вестници, 441 тома детско-юношеска художествена и научна литература, като са дадени за домашен прочит 4604 тома книги на около 1000 учащи се и 168 граждани (32, л. 15).

Сред купените списания са: „Читалище“, „Българска мисъл“, „Златорог“, „Трудови вестни“, „Трудово право“, „Родна реч“, „Природа“, Образцово село“ и др., а сред подарените – „Нова Европа“, „Рилски шепот“, „Общия съюз на популярните банки“ и др. (пак там).

Сред купените вестници са: „Литературен глас“, „Славянски вестни“, „Български народен театър“, „Наше село“ и др., а сред подарените – „Нашенец“, „Народен вестник“, „Народен кооперативен лист“, „Секретар-бирник“ и др. (пак там).

от които са раздадени за домашно четене над 260 хил. книги на приблизително 148 хил. души;

- за кино представления са разходвани с. г. 2,7 млн. лв., което е 6,7 % от всички приходи. Прожектирани са 1782 филма за годината с притежаваните 6 прожекционни апарати и 27 киноапарати (55, с. 5-6);
- количествения растеж е съпроводен с качествено реструктуриране на библиографските единици. Ако през 1929 г. читалищните библиотеки разполагат с 628 хил. томове, то в края на 1930 г. те са вече 1 146 819, а в началото на 1932 г. – 1 269 049, структурирани на общи съчинения (198 042 т.), философия (34 859 т.), религия (27 806 т.), обществени науки (98 550 т.), езикознание (14 726 т.), точни науки (42 236 т.), приложни науки (123 243 т.), литература (542 536 т.), и т. н. (54, с. 67). Значително е увеличен броят на книгите в читалищните библиотеки през 1934 г. – 1 480 000 тома, през 1937 г. – 1 840 000 книги³³, от които художествената литература е 820 000 тома (59, с. 5). **Стъпката на растеж на книгите е 1: 1,8: 2: 2,4: 2,9, а най-голям относителен и абсолютен дял има художествената литература,** защото тя е най-неутрална по отношение на образователния ценз на читателите и техния професионален профил;
- ръст бележат и заделените средства за закупуване и подвързване на книги – през 1934 г. са 58 млн. лв., което спрямо 1929 г. (24, 7млн. лв.) е 2,4 пъти повече, а през 1937 г. – 4 508 000 лв. (60, с. 65-67).

Широко се разгръща тенденцията на прогресивно нарастване на книжния фонд в края на 30-те и началото на 40-те години на миналия век. Специалната нормативна уредба, предпоставила успешно развитие на финансовата база и утвърдила автономията като основен принцип на организация, активиращ активността и самодейността на читалищните дейци и членове, е в основата на възходящото развитие на библиотечното дело през тридесетте и началото на 40-те години. Значително цифрово изражение в прогрес търпи библиотечния книжен фонд – ако към 31.12.1934 г. броят на книгите, вестниците и списанията в читалищните библиотеки възлиза на 1 467 826 тома, от които на 428 320 души са дадени за домашно четене 768 212 книги, то през 1941 г. този брой е 2 166 976 тома, от които са дадени за прочит 1 126 474 тома на 758 231 души (30, л. 50; 31, л. 38).

Новата концепция. Еволюцията в мащабите на библиотечните фондове изисква и нова концепция за техния подбор, поддръжка, финансиране и масов достъп на населението до тях с цел продължаващо училищно образование посредством самообразованието в читалищните библиотеки. Двете създадени

³³ През 1937 г. броят на читалищата в страната възлиза на 3028, т. е. почти всяко селище си има читалище.

в началото на 30-те години читалищни структури, играещи съществена роля за доставянето на книги, списания, вестници и пр. на съюзните библиотеки, съдействат, но не могат да решат цялостно проблема. Това са Службата за доставка, която извършва услугата срещу малки отстъпки в полза на Съюза и читалищната кооперация, доставяща българските книги, вестници и списания с голяма отстъпка при изплащане на доставката. Оригинални по своето предназначение практики, свързани с развитието на дяловия капитал на читалищното кооперативно движение като застраховка срещу неблагоприятни обстоятелства и стимул за всички съюзни читалищни дейности, от една страна, и с кредитирането на действителните потребности на читалището-член на кооперацията за доставяне книги и периодични издания с обичайната отстъпка, не решават проблема, свързан с утвърждаването „за цялата страна една система за уредба на читалищните библиотеки, която да се проведе с вещина и упоритост във всяка читалищна библиотека“ (65, с. 131). Неуредица и безпътица в по-големия брой читалищни библиотеки по редица въпроси изисква изчерпателното им изясняване. Нормативна предпоставка за решението на проблема по най-демократичната процедура, т. е. изработването на цялостна концепция относно библиотечното образование в съдържателен и процесуален план да се осъществи на ежегодно провеждащите се редовни конгреси на съюзените читалища, са промените в Устава на съюза. Демократичният принцип за представителство посредством делегати на отделните читалища и читалищни съюзи (околийски, окръжни и областни), прокаран в Устава, изисква участие на всички читалища в конгресните дебати с равно право, без разлика на тяхната численост, дейност и време на членуване в Съюза.

Първичната визия на **концепцията** за ефективно и адекватно библиотечно самообразование на населението, преди нейното обсъждане и ратифициране, е представена на страниците на теоретичните органи на Читалищния съюз. Основните ѝ идеи са:

- ✓ годишният прираст на читалищните библиотеки през 1938 г. отбелязва 140 хил. тома книги (купени към 90 хил. тома и подарени към 50 хил. тома), разпределени неравномерно в 2375 читалища. Увеличаването на книжното имущество се оказва от една страна недостатъчно, а от друга –незадоволително в качествено отношение, което налага промяна в подхода;
- ✓ „обикновено в селските читалища подборът на книгите е слаб и често случаен, без една ръководна идея“, което оставя един от акцентите върху тях (61, с. 257);
- ✓ подборът на книгите за читалищната библиотека в качеството на първостепенен проблем е необходимо да се базира не само върху личната преценка на читалищното настоятелство, както и върху

трудовете за ръководство при подбора, с които разполагат библиотеките и които са крайно недостатъчни за компетентна преценка – Българска книгопис за 100 години (1806-1905) на А. Теодоров-Балан, библиографичните бюлетини на Народната библиотека от 1910 до 1932 г., няколко библиографски трудове и книжарски каталози, Списък на МНП от 1931 г. за книгите, списанията и вестниците, които читалищата могат да си доставят с обществени средства, съгласно чл. 11 от Закона за народните читалища (пак там, с. 258);

✓ необходимост от създаване на каталог за читалищата през 1939 г., отбелязващ всички книги на български език с художествена и научна стойност, аотиращ съдържанието им от съответния специалист и класифициращ ги по десетичната библиографична система, възприета от Върховния читалищен съюз;

Обобщение. Представената концепция за ефективно и адекватно библиотечно самообразование на населението предполага изискана научна и практична уредба на читалищната библиотека³⁴, позволяваща поради слабата покупателна способност на населението и скъпите цени на книгите да се създаде реална възможност за масовото им ползване с цел самообразование или занаят. Концепцията е базирана на международната десетична библиографична класификация за класиране на книгите в читалищните библиотеки с автор Мелвил Дюи³⁵, приложена първоначално от Плевенското читалище „Съгласие“ с библиотекар Петър Ненков. Системата е унифицирана за всички читалищни библиотеки с решение на ВЧС. Неотменим елемент на концепцията, уреден в чл. 8 на новия Закон за народните читалища от 1941 г., изискващ от Върховния читалищен съюз да изработи основен каталог на книги по художествена класическа и съвременна литература, история, география и народен бит, е възлагането на задачата на Комисия в състав – Иван Дуйчев, Ст. Василев, Ст. Чилингиров, д-р Кр. Миятев, Георги Константинов, Тодор Боров, Тома Върбанов и А. Цветков е изработване на пълен каталог на читалищните книги от комисия в състав – Цветан Минков и Петър Динеков (31, л. 36). Същевременно с влизането в сила на новия Закон за народните читалища (ЗНЧ) от 1941 г. и на Правилника за неговото приложение (ППЗНЧ) през следващата година читалищата не могат да си доставят книги, неодобряни от Министерството на народното просвещение (чл. 8 на ЗНЧ) и да приемат като дарение неодобряни книги (чл. 35 от ППЗНЧ) (10). Вписването на доставените и дарените книги в библиотечните каталози се осъществява след одобрява-

³⁴Под читалищна библиотека се разбира широко достъпна за всички слоеве на населението библиотека от книги, вестници и списания, наредени по библиотечна система и снабдени с каталог, позволяващи на читателя да черпи знания и наука за своето самообразование или занаят.

³⁵М. Дюи прилага десетичната класификация през 1873 г. за пръв път в библиотеката си в щата Ню Йорк.

не на техния списък от просветното министерство, за разлика от старопечатните български книги, за доставката на които не се иска разрешение от МНП и могат да се ползват единствено в библиотеката под надзора на библиотекаря (38, л. 24-25).

Навсякъде в изпълнение на законовата уредба се създават читалищни общодостъпни безплатни читални за всички български граждани с два отдела – за деца и младежи, и за възрастни, финансирани от фонд „Просвета и култура“ при Върховния читалищен съюз (пак там, чл. 45, т. *a-z*). По такъв начин на основание нормативната уредба, традицията и натрупания опит библиотечното дело набира скорост през двадесетте, за да се разгърне в най-висока степен през тридесетте и началото на четиридесетте години на ХХ век като **реална възможност** на различните възрастови категории население да се образуват и самообразуват от качествено селектираните и безплатно достъпни книги, старопечатни издания, вестници и списания, ползвани съответно в домашни условия и в читалнята. Тази възможност се обогатява и от още две обстоятелства – прогресивно нарастващия в количествено отношение книжен библиотечен фонд, подреждан и съхраняван от перманентно квалифициращи се читалищни библиотекарски в организирани от Управителния съвет на ВЧС и подпомагани от МНП библиотекарски курсове в столицата и провинцията, както и планираната на ХХ редовен конгрес на ВЧС (29-30.11.1942) специализация³⁶ на библиотекарски в Германия (69, л. 182). Динамиката намира израз още и в статистическите данни:

- при население 5 733 400 души през 1930 г. и обхванати в училищата 807 254 ученици, т.е. 14.%, лицата, ползващите читалищните библиотеки са 428 320 души, т.е. 7.5.% (Статистически годишник на Царство България, 1939, с. 21, с. 682; 30, л. 50);
- при население 6 252 600 души през 1939 г., обхванатите в училищата ученици са 1 088 467, т.е. близо 17.4 % от населението, а читателите в читалищните библиотеки са 3 172 390 души, т.е. 50.7 % от населението (Статистически годишник на Царство България. С., 1939, с. 21, с. 682, с. 716).

Само за 9 години относителният дял на учащите е нараснал от 14.% на 17.4.%, т.е. със значително по-бавен темп от този на читателите в читалищните библиотеки – от 7.5.% на 50.7.%. Впечатляващ е относителният дял на самообразоващите се в читалищните библиотеки през довоенната 1939 г., възлизащ на половината от населението, което на свой ред показва колко съществен фактор за самостоятелното учене и самообразованието на населението са читалищните библиотеки, естествено продължение на обучението в държавната училищна система.

³⁶ Конгресът решава изпращането на лица за подготовката по библиотечно дело в Германия да се осъществи и финансира от МНП (69, л. 182).

3. Заключение

Изследването изведе основни тенденции, свързани с постепенен подем, застой и възход в хронологическото развитие на връзката *читалищна библиотека – самообразование на населението*, изразени в динамиката и посоката на финансиране на библиотечния фонд, движение на количеството и съдържанието на книжния фонд, професионална специализация на библиотечните кадри, обхват и стратификационна структура на посетителите на читалните и библиотеките с цел продължение на училищно образование посредством самообразование и самостоятелно учене, еволюция на библиотечното законодателство. В хода на осъществяване на изследователската цел се доказва тезата, че перманентното самообразование и самостоятелно учене, които се осъществяват в читалищните народни библиотеки, са неразделно свързано с училищното образование в качеството си на негово своеобразно продължение и обща насоченост, и че този тип самообразование се характеризира с масов извънучилищен обхват на различните слоеве от населението – младежи и пенсионери, работници и държавни служители, учители (90 % от учителите са читалищни дейци) и други категории на интелигенцията, без значение на техните политически, верски, възрастови или професионални различия. Нещо повече. Това самообразование е в пълно съответствие с интересите на потребителите откъм избор на знания, информация, умения, с доразвитие и обогатяване на светогледа на младите хора. И доколкото в библиотеката изборът на знанията е напълно съобразен с интересите и времевите възможности за самообразование на нейните посетители, читалищните библиотеки се явяват училище от друг род и характер – реформаторско по свободния избор на образователното съдържание и безкрайно във времето. В синтез с паралелно осъществявания в читалището безкраен образователен процес самостоятелното учене в различните области на науката и изкуството, реализирано в читалищната библиотека, е мощен фактор за издигане единството и културния възход на нацията през периода 1878-1944 г.

Проучването има и своите съвременни рефлексии. Читалищната библиотека не е един институт на миналото, заминал си с него, а съществен фактор за самообразование на населението и в настоящето. Ето защо историографското изследване на връзката *читалищна библиотека – самообразование на населението* предоставя ценна и полезна научна информация относно апробиранни, макар и в други исторически условия, образователни практики. Специфичната историческа мисия на изследваната културно-образователна институция, развиваща традиционните ценности на нацията по пътя на самообразованието, има своето съвременно предназначение – да бъде активен фактор за осъществяване на дейности за учене през целия живот като продължение на училищното и университетското образование.

ИЗВОРИ

1. Аргиров, С. Задачите на читалищните библиотеки. – Читалищни вести, год. I, бр. 20, 19.04.1924, с. 1-2.
2. Аргиров, Ст. Закон за читалищата – Читалищни вести, год. I, бр. 12, 13.10.1923, с. 1.
3. Арнаудов, М. По избора на книгите. – Читалищни вести, год. III, бр. 3, 20.06.1925, с. 1.
4. Герасков, М. Вътрешната сила на читалището. – В: Председатели-родолюбци. С. 2011, с. 252-255.
5. Денков, Д. С. Създаване на читалищни имоти. - Читалище, год. VIII, кн. 5 и 6, май-юни 1929, с. 132.
6. Десетия библиотекарски курс, уреден от ВЧС от 6 до 23 август 1939 г. в София - ЦДА, ф. 1168, оп. 1, а. е. 8, л. 7-9.
7. Закон за депозиране на печатни издания в народните библиотеки – ДВ, 41, 22.02.1897.
8. Закон за изменение и допълнение на ЗНП – ДВ, 87, 21.07.1921.
9. Закон за народните читалища. – ДВ, бр. 291, 28.03.1927.
10. Закон за народните читалища. – ДВ, 129, 17.06.1941.
11. Закон за учредяване на достъпни народни библиотеки. Проект. 26.08.1920. – ЦДА, ф. 108 к, оп. 2, а. е. 392, л. 8.
12. Законът за учредяване достъпни народни библиотеки и Законопроектът за народните читалища. – Читалищни вести, бр. 18, год. I, 22.03.1924, с. 3.
13. Класанов, В. Първа задача. – Читалищни вести, год. I, бр. 2 и 3, 10.05.1923, с. 1.
14. Класанов, В. Третият библиотекарски курс. – Читалищни вести, год. III, бр. 1, 20.05.1925, с. 3.
15. Конституция на Българското Княжество от 1879 г. – В: Методиев, В. и Л. Стоянов (1990) Български конституции и конституционни проекти. С.
16. Конституция на Република България – ДВ, 56, 13.07.1991.
17. Националната стратегия за учене през целия живот за периода 2014-2020. – www.strategy.bg/StrategicDocuments/View.aspx?lang=bg-BG&Id=880
18. НБКМ БИА, ф. 333, а.е. 15, л. 25.
19. НБКМ БИА, ф. 333, а.е. 15, л. 21.
20. НБКМ БИА, ф. 333, а.е. 15, л. 53 и л. 56.
21. НБКМ БИА, ф. 333, а.е. 15, л. 79.
22. НБКМ БИА, ф. 333, а.е. 15, л. 32.
23. Окръжно № 1/28.04.1922 г. на Съюза на българските читалища. – ЦДА, ф. 108 к, оп. 2, а.е. 2414, л. 17.
24. Окръжно № 2/ 01.02.1925 г. на Софийския окръжен читалищен съюз. – ЦДА, ф. 108 к, оп. 2, а.е. 2415, л. 14.
25. Окръжно № 1403/ 20.03.1924 г. на Читалищния съюз в България. – Читалищни вести, бр. 18, год. I, 22.03.1924, с. 4.
26. Окръжно № 304/ 16.04.1923 г. на Читалищния съюз в България. – Читалищни вести, год. II, бр. 1, 17.05.1924, с. 3.

27. Омарчевски, Ст., Мотиви към законопроекта за учредяване на достъпни народни библиотеки, 26.08.1920. – ЦДА, ф. 108 к, оп. 2, а. е. 392, л. 6-7.
28. Отчет на Управителния съвет на Софийския окръжен читалищен съюз за времето от 18.01. до 31.05. 1925 г. – в. Читалищна искра, 5, 01.06.1925 – В: ЦДА, ф. 108 к, оп. 2, а.е. 2415, л. 36-37.
29. Отчет за състоянието и дейността на ВЧС в България през 1939 г. и 1940 г., С., 1941 – ЦДА, ф. 108, оп. 2, а. е. 2413, л. 79, л. 82 и л. 84.
30. Отчет от Управителния съвет на Върховния читалищен съюз в България. С., 1935 – ЦДА, ф. 108 к, оп. 2, а. е. 2425, л. 46-50.
31. Отчет за състоянието на дейността на Върховния читалищен съюз през 1941 г. – ЦДА, ф. 108, оп. 2, а. е. 2430, л. 36-39.
32. Отчет на Културно-просветителното дружество „Театър“ в Стара Загора за 1942 г. – ЦДА, ф. 108 к, оп. 2, а. е. 2431, л. 14-15.
33. Пиръов, Г. Читалището и народната просвета. – В: Председатели-родолюбци. С. 2011, с. 256-259.
34. По-случай V-я конгрес на читалищата. – Читалище, год. V, кн. 1-2, април-май 1922, С., с. 113.
35. Постановление на МС № 1651/ 15.05.1923 г. – Читалищни вестни, год. I, бр. 5, 1.06.1923, с. 4.
36. Правилник за народните библиотеки в София и Пловдив – ДВ, 127, 18.06.1898.
37. Правилникът за управление и уредба на Народната библиотека в София (1915) е обнародван в Държавен вестник, брой 223 от 02.10.2015 г.
38. Правилник за прилагане на Закона за народните читалища – ЦДА, ф. 108 к, оп. 2, а. е. 2430, л. 19-27.
39. Празникът „Св. Дух“ в София. – Читалищни вестни, год. I, бр. 5, 1.06.1923, с. 1.
40. Проект-устав на върховния читалищен съюз – Читалищни вестни, год. III, бр. 3, 20.06.1925, с. 6-8.
41. Протокол № 1/ 27.09.1910 г., гр. Сливен, т. 1-3 – В: Двадесет пет години в служба на родната просвета и култура 1911-1936. Юбилеен сборник, Изд. Върховният читалищен съюз, С., 1937, с. 58-59.
42. Ролята на окръжните читалищни съюзи. – ЦДА, ф. 108 к, оп. 2, а.е. 2415, л. 29.
43. Русчева, Ст. Народни университети и социален прогрес. – В: Двадесет пет години в служба на родната просвета и култура 1911-1936. Юбилеен сборник, Изд. Върховният читалищен съюз, С., 1937, с. 103-104.
44. Седми редовен читалищен съюз. Протокол. – Читалищни вестни, год. II, бр. 5 и 6, 01.10.1924, с. 1-2.)
45. Станев, Н. Първите нужди на новоосновеното читалище. – Читалище, год. II, кн. 1-3, 1914, с. 11-15.
46. Станев, Н. Средства за читалищата. – Читалище, год. V, кн. 3-4, юни-юли 1922, С., с. 25-29.
47. Станев, Н. Читалищата и войната. – Читалище, год. II, кн. 1-3, 1914, с. 1-11.

48. Устав на Читалищния съюз в България – ЦДА, ф. 108 к, оп. 2, а.е. 2413, л. 7).
49. Хлеббаров, Я. Как трябва да бъдат уредени публичните библиотеки: Библиотеките и народа – *Читалище*, I, 1911, № 1, с. 20-22.
50. Хлеббаров, Я. Как трябва да бъдат уредени публичните библиотеки: Коя библиотека е добре уредена? – *Читалище*, I, 1911, № 2-3, с. 77-79.
51. Хлеббаров, Я. Как трябва да бъдат уредени публичните библиотеки: Обзавеждане на библиотеките: Библиотекарят, неговото положение и подготовка. – *Читалище*, I, 1911, № 4-5, с. 122-125.
52. Хлеббаров, Я. Нашите читалища. – *Читалище*, I, 1911, № 2-3, с. 49-53.
53. Хлеббаров, Я. Читалищна кооперация. – *Читалище*, VII, 1928, № 9-10, с. 233-236.
54. Хлеббаров, Я. По прилагане на Закона за народните читалища. – Читалище, год. VIII, кн. 5 и 6, май-юни 1929, с. 129-132.
55. Хлеббаров, Я. Върховният читалищен съюз: 20 години от неговото създаване. – *Читалище*, год. X, кн. 1-2, 1931, с. 3-6.
56. Хлеббаров, Я. Развитие на читалищното дело. – *Читалище*, год. XII, кн. 9-10, 1933, с. 257-259.
57. Хлеббаров, Я. Организирана народопросвета чрез читалищата. – Читалище, год. XII, кн. 7 и 8, 1933, с.193-195.
58. Хлеббаров, Я. Нашето читалище: Развитие и организиране. – *Читалище*, год. XIII, кн. 3-4, 1934, с. 65-68.
59. Хлеббаров, Я. Пред XVI конгрес на читалищата. – *Читалище*, год. XIV, кн. 1-2, 1935, с. 3-5.
60. Хлеббаров, Я. Пред Осемнадесетия конгрес на читалищата. – *Читалище*, год. XVII, кн. 3-4, 1938, с. 65-67.
61. Хлеббаров, Я. Да се създаде нормален каталог за нашите читалища. – Читалище, год. XVII, кн. 9-10, 1938, с. 257 – 259.
62. Хлеббаров, Я. Кооперацията на читалищата в България. В: 25 години в служба на родната просвета и култура (1911–1936) : Юбил. сб. – С., 1937, с. 242-244.
63. Хлеббаров, Я. Нашето народно читалище. – Читалище, год. XVI, кн. 9 и 10, 1937, с. 197.
64. Хлеббаров, Я. Необходими изменения в устава на Върховния читалищен съюз. – *Читалище*, год. XVI, кн. 7-8, 1937, с. 193-198.
65. Хлеббаров, Я. Читалищните конгреси. – *Читалище*, год. XVIII, кн. 5-6, 1939, с. 129-131.
66. ЦДА, ф. 994 к, оп. 2, а. е. 395, л. 53-54.
67. ЦДА, ф. 994 к, оп. 2, а. е. 395, л. 139 и л. 141.
68. ЦДА, ф. 1168, оп. 1, а. е. 8, л. 2.
69. ЦДА, ф. 1168 к, оп. 1, а.е. 5, л. 182.
70. ЦДА, ф. 1168, оп. 1, а.е. 5, л. 23-24.
71. ЦДА, ф. 1168, оп. 1, а.е. 5, л. 8, л. 14, л. 15, л. 23-24.
72. ЦДА, ф. 108 к, оп. 2, а.е. 2426, л. 23.
73. ЦДА, ф. 108 к, оп. 2, а.е. 2420, л. 7.
74. ЦДА, ф. 1168 к, оп. 1, а.е. 78, л. 31.
75. ЦДА, ф. 108 к, оп. 2, а.е.2413, л. 100-102.

76. ЦДА, ф. 108 к, оп. 2, а.е.2413, л. 101.
77. ЦДА, ф. 1168 к, оп. 1, а.е. 64, л. 1.
78. ЦДА, ф. 1168 к, оп. 1, а.е. 102, л.11-15.
79. ЦДА, ф. 1168 к, оп. 1, а.е. 42, л. 3-4.
80. ЦДА, ф. 277, а.е. 40, л. 1-92.
81. ЦДА, ф. 1168 к, оп. 1, а.е. 105, л. 24.
82. ЦДА, ф. 1168, оп. 1, а. е. 8, л. 2.
83. Чемширов, Бончо Читалището и училището. – Читалищни вестн, год. I, бр. 1, 20.04.1923, с. 3.
84. Читалище. – Год. I, кн. 1064, 1911.
85. Читалищни вестн, год. II, бр. 8, 14.02.1925, с. 1.
86. Читалищни вестн, год. I, бр. 2 и 3, 10.05.1923, с. 2.
87. Шишманов, Ив. Д. (1924) Наложителни реформи в читалищното дело. Издание на Читалищния съюз в България. С.
88. Шишманов, Ив. Д. Полза от науката и що принася читалището към нея? – Читалище, Год. II, кн. 1-3, 1914, с. 26-36.
89. Шишманов, Ив. Д. Читалищният съюз. – Читалище, кн. I, 1911.
90. Шишманов, Ив. Д. Читалищният съюз и народните четения. Реферат, четен на I. редовен конгрес на бълг. читалища. – Читалище, Год. I, кн. VIII, IX и X, 1912, с. 201-208.
91. Шишманов, Ив. Д. Читалищата и кооперациите. – Читалище, Год. II, кн.7-10, 1914, с. 218-228.
92. Шишманов, Ив. Д. Читалищният съюз и Общият съюз на българските земеделски кооперации. – Читалище, Год. III, кн. 1-3, 1914, с. 58-70.

ЛИТЕРАТУРА

1. Аргиров, С. (2009) Избрани трудове. Съст. Анна Ангелова. Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, С.
2. Андреев, М. (1996) Процесът на обучението. Дидактика. С.
3. България 20. век. Алманах. С., 1999
4. Велев, В. (2013) Съюзът на народните читалища и неговите председатели. – В:
5. Гадамер, Х.-Г. (1997) Истина и метод. Плевен.
6. Гечева, К. (2003) Иван Д. Шишманов. Биобиблиография. С.
7. Димов, Г. (1988) Иван Шишманов. Строител на българската национална наука и култура. С.
8. Дойнов, Николай (2015) Българският пламък. Книга за читалищата. Добри Войников.
9. История на България, т. IX, БАН, С., 2012.
10. Кондарев, Н., Ст. Сираков, П. Чолов (1979) Народните читалища в България. т. 2. Народните читалища след Освобождението. С.
11. Лазаров, Ст. Читалищният съюз (1911-2011). (2011), С.
12. Лазаров, Ст. (1992) Българските читалища и техният съюз. С.
13. Лазаров, Ст. (1990) Читалищното дело в България. С.

14. Младенова, М. (2014) Ячо Хлебаров(1887-1951). Биобиблиографски указател. Плевен
15. Младенова, М. (1999) Ячо Хлебаров. С.
16. Младенова, М. (2003) История на библиотеките в България от Средновековието до средата на 40-те години на XX век. Сборник статии. С.
17. Пиаже, Ж. (1993) Развитие на мышления. - В: Пиаже, Ж. Психология на интелекта. Логика и психология. Избранные психологические труды. Москва.
18. Попов, Л. (2011) Отраженията на педагогическата реалност. Обща педагогика. Ч. II, С.
19. Председатели родолюбци. С., 2011.
20. Радев, П. (2013) Енциклопедия на науките за образованието. Пловдив.
21. Статистически годишник на Българското царство. С., 1915.
22. Статистически годишник на Царство България. С., 1939.
23. Статистически годишник на НРБ. С., 1943-1946.
24. Статистическите данни в Читалища. България XX век. Алманах. С., 1999.
25. 140 години читалищна дейност в Троян. Първа част. Троян, 2010.
26. Чавдарова-Костова, С., В. Делибалтова, Б. Господинов (2008) Педагогика. С.
27. Чилингиров, Ст. (1934) Читалищата след Освобождението. С.